

Herinneren in een (eens) verdeeld Europa. Consistentie en veranderlijkheid in getuigenissen van oud-strijders

Machteld VENKEN
Universität Wien

De Eerste Poolse Pantserdivisie

Toen de Sovjet-Unie Polen binnenviel op 17 september 1939, hielp een pantserbrigade Zuidoost Polen te verdedigen. Al snel kwam de brigade tegenover een militaire overmacht te staan en besloot het land te ontvluchten. De soldaten reisden via Hongarije, Roemenië en Joegoslavië per boot naar Italië, Spanje of Noord-Afrika. De meesten bereikten Frankrijk, waar zij met het Franse leger vochten tegen de Duitse inval in juni 1940. Nadat Frankrijk was gevallen, trokken zij naar Groot-Brittannië. De brigade werd hier gereorganiseerd tot de Eerste Poolse Pantserdivisie en onder het toezicht van de geallieerden geplaatst. Omdat de brigade sterke verliezen had geleden, werd de divisie aangespekt met rekruten. Zo sloten Polen die gedeporteerd waren naar Sovjetse werkkampen zich na hun vrijlating bij de divisie aan. Het grootste reservoir aan nieuwe strijdkrachten bestond echter uit gedeserteerde of gevangen genomen Poolse soldaten die voorheen in de Duitse Wehrmacht hadden gevochten. In de door Duitsland geannexeerde Poolse gebieden waren immers vele inwoners verplicht onder de wapens geroepen.

In augustus 1944 telde de divisie ongeveer 16.000 manschappen en 300 tanks. Ze werd ingezet voor de bevrijding van Noord-Frankrijk, België, Nederland en Duitsland en maakte zich onder meer verdienstelijk in de zware slag bij Falaise, die de weg naar Parijs voor de geallieerden opende. Op 6 september trokken de divisiesoldaten de Belgische grens over bij Abele en Westouter en gedurende de volgende 16 dagen bevrijdden zij verschillende Vlaamse steden en gemeenten. In oktober werd de Eerste Poolse Pantserdivisie vervolgens ingezet bij de bevrijding van Breda. Na de veldtocht door Nederland hoopten divisiesoldaten verder te trekken naar Polen. Het Verdrag van Jalta stak hier echter een stokje voor. Vele soldaten wilden niet terugkeren naar huis omdat ze vreesden dat het nieuwe communistische regime hen vijandig zou behandelen. De divisie bleef na de oorlog twee jaar lang functioneren als bezettingsleger in het Duitse Friesland alvorens ze werd ontbonden. Tijdens deze laatste periode nam ze vele voormalige Poolse gevangenen, die zich op Duits grondgebied in concentratie- en werkkampen bevonden, op in haar rangen⁽¹⁾.

(1) Leden van de divisie publiceerden zelf het meest uitgebreide relaas over hun bevrijdingstocht: ANONIEM. 1. *Dywizja Pancerna w walce*, Brussel, La Colonne, 1947.

Voorstelling van de Belgische en Poolse onderzoeksprojecten

In het kader van mijn doctoraatsonderzoek over Slavische migranten in België na de Tweede Wereldoorlog onderzocht ik welke betekenis migranten aan hun oorlogservaringen toedichtten tijdens hun vestigingsproces⁽²⁾. Niet alleen de oorlogservaringen zelf, maar ook de veranderende posities van migranten in hun thuis- en gastsamenleving, hadden invloed op de wijze waarop zij hun oorlog herinnerden. Hoe vonden deze migranten een plaats in of werden uitgesloten van de publieke oorlogsherinnering in hun thuis- en gastsamenleving? Ik vertrok vanuit de marginale positie van nieuwkomers in de publieke oorlogsherinnering van zowel thuis- als gastsamenleving om zowel de interactie van dominante en gedomineerde oorlogsstemmen als de gevolgen van deze interactie voor groepsvorming en groepsheerinneringen onder migranten te analyseren. Twee migrantenstromen die België binnenvloeden in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog stonden centraal: ca. 350 gewezen soldaten van Polen en ca. 4000 gewezen Ostarbeiterinnen van de Sovjet-Unie⁽³⁾. Deze laatsten waren vrouwelijke Sovjetburgers die tijdens de oorlog verplicht tewerk gesteld waren in Duitsland en na de bevrijding doorgereisd waren naar België om een repatriëring naar de Sovjet-Unie te ontlopen.

Gewezen divisiesoldaten in naoorlogs België bleken door de jaren heen uit te groeien tot een dominante oorlogsstem in de Belgische publieke oorlogsherinnering. Stadsbesturen van door de divisie bevrijde plaatsen en gewezen divisiesoldaten die er woonden streefden eenzelfde doel na. De grootste organisatie van gewezen divisiesoldaten in België ontpopte zich bijvoorbeeld tot een lobbyorgaan dat met stadssubsidies standbeelden en gedenkplaten langs de bevrijdingsroute van de divisie oprichtte.

Hoewel het afnemen van interviews oorspronkelijk niet was gepland, bood de methode van de mondelinge geschiedenis zich aan als een vanzelfsprekende volgende stap in mijn empirisch onderzoek. Ik had immers geconstateerd dat de verslagen van vergaderingen van migrantenorganisaties opgesteld waren in militaire stijl, wat me wel toeliet na te gaan hoeveel uren leden aan een herdenkingsplechtigheid hadden deelgenomen, maar andere vragen onbeantwoord liet. Tussen 2005 en 2006 interviewde ik alle oudgedienden die op dat moment nog in leven waren en deel wilden nemen aan het onderzoek, wat resulteerde in 13 interviews met 12 gewezen soldaten. Tijdens het interview legde ik de nadruk op een vragenlijst die verschilde naargelang de functie van de geïnterviewde in één of meerdere naoorlogse migrantenorganisaties. Oudgedienden stonden er echter vaak op hun eigen oorlogsverhaal uitgebreid uit de doeken te doen. Naarmate mijn interviewtocht vorderde, liet ik daarom in het begin van het interview meer en meer ruimte voor de verwoording van het eigen oorlogsverhaal. Uiteindelijk

(2) Het doctoraatsonderzoek werd gefinancierd door het Vlaams Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (2005-2008) en uitgevoerd aan de onderzoekseenheid Moderniteit en Samenleving 1800-2000 van de Katholieke Universiteit Leuven onder het promoterschap van Idesbald Goddeeris.

(3) Machteld VENKEN, *Straddling the Iron Curtain? Immigrants, Immigrant Organisations, War Memories*, Frankfurt-am-Main, Peter Lang, 2011.

besloot ik in mijn boek in te gaan op de wisselwerking tussen de individuele oorlogservaringen van gewezen divisiesoldaten, de representatie ervan in hun migrantenorganisaties, en de communicatie met andere oorlogsstemmen die in publieke ruimtes in België, de Poolse Volksrepubliek of te midden van Poolse migranten in andere landen klonken.

Nadat soldaten in de Eerste Poolse Pantserdivisie oorlogservaringen hadden gedeeld, vestigden zij zich na de Tweede Wereldoorlog voor of achter wat het IJzeren Gordijn zou worden, waar ze werden omringd door van elkaar verschillende en door de tijd heen wisselende herinneringskaders. Deze vaststelling vormde de achterliggende gedachte voor een bijkomende studie over de geheugenconstructie van gewezen divisiesoldaten in België en Polen. De vraagstelling voor het Poolse onderzoeksproject dat ik tussen 2009 en 2013 leidde was geïnspireerd door recent onderzoek naar de gelijkenissen en verschillen in de getuigenissen van individuen door de tijd heen⁽⁴⁾. Aan deze onderzoekspiste wenste ik samen met mijn projectpartners een vergelijkende ruimtedimensie toe te voegen. Hoe herinneren oudgedienden die elders wonen, maar samen op bevrijdingsmars trokken, zich hun oorlog? Beïnvloed(d)en de verschillende publieke herinneringskaders waarmee ze in hun omgeving geconfronteerd werden hun herinneringen, en indien dat het geval was, hoe dan precies?

Het Poolse onderzoeksproject verschilde van het Belgische in vele opzichten. Aangezien er tijdens het communisme één staatsgecontroleerde oud-strijdersvereniging had bestaan, waarin de gewezen divisiesoldaten slechts een late en dan nog zeer beperkte rol hadden toegekend gekregen, waren er helemaal niet zoveel archivalische documenten aanwezig⁽⁵⁾. Daarom kwam de methode van de mondelinge geschiedenis centraal in het project te staan en werd een partnerschap aangegaan met de twee grootste Poolse organisaties gespecialiseerd in mondelinge geschiedenis (Karta en Dom Spotkań z Historią / the History Meeting House). Zij namen de verzameling en digitalisering van bronnen voor hun rekening. Sinds het einde van de jaren 80 specialiseerden zij zich in de afname van interviews met personen die tijdens het communistische regime het zwijgen waren opgelegd. Mede dankzij medewerking aan internationale projecten konden deze organisaties uitgroeien tot expertisecentra⁽⁶⁾. In het kader van het groepsproject dat ik leidde werden er 33 biografische interviews afgenomen: 28 met alle nog levende en bereidwillige gewezen divisiesoldaten verspreid over heel Polen, 4 met oudgedienden in Londen en één met een oudge-

(4) Het onderzoeksproject werd gefinancierd door het Poolse Ministerie voor Hoger Onderwijs en Wetenschap (2009-2013). Het betrof een interdisciplinair groepsproject waarbij ik een team van vier Poolse doctores alsook de medewerkers van twee partnerorganisaties (Karta en The History Meeting House) coördineerde.

(5) Joanna WAWRZYŃIAK, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949-1969*, Warschau, TRIO, 2009.

(6) Alexander VON PLATO, Almut LEH & Christoph THONFELD, *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, New York/Oxford, Berghahn, 2010; Katarzyna MADON-MITZNER, ed., *Ocaleni z Mauthausen. Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen-Guzen*, Warschau, Dom Spotkań z Historią, 2010.

diende die zich in Canada vestigde, maar in Polen op bezoek was. Drie interviews werden gefilmd⁽⁷⁾.

Het werk aan deze projecten maakte duidelijk dat een onderzoeker de aard van bronnen voor zijn of haar onderzoek, alsook de gevolgde methode, moet aanpassen aan de historische context. De verschillende historische context inzake geheugenconstructie vroegen in het Belgische en Poolse onderzoek om een andere benadering.

Methodologie gehanteerd binnen de onderzoeksprojecten

Oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie in België kenden elkaar goed omdat ze meestal in de steden of gemeenten woonden die ze zelf hadden bevrijd en elkaar vaak op plechtigheden ter herdenking aan hun bijdrage in die bevrijding ontmoetten. Het was bijgevolg eenvoudig voor me interviewpartners op te sporen. Oudgedienden wezen me ook vriendelijk door naar een volgende interviewpartner, waarbij ze uitgebreid beschreven of hij er al dan niet gelijke gedachten op nahield dan zijzelf. Deze houding kan verklaard worden door een recent dispuut onder deze migranten, een dispuut dat later in dit artikel ruim de aandacht zal krijgen.

Poolse oud-strijders in België waren fier dat een “onderzoeker” van “de universiteit”, dit was hoe ze me noemden, helemaal naar hun huis kwam om een interview af te nemen. Ze voelden zich vereerd door mijn interesse en stonden me vaak al op te wachten voor hun huis of voor de bushalte. Ze aarzelden niet burens te vertellen nu geen tijd voor hen te hebben, omdat ze, zoals één oudgediende het verwoordde, “bezig waren met geschiedenis”⁽⁸⁾. Mijn kennis van het Pools en mijn bijkomend Pools masterdiploma bleken voldoende om een aangename samenwerking op te starten. Soms werden seksuele grapjes gemaakt, die ongetwijfeld veroorzaakt werden door het feit dat ik in hun ogen maar een jong meisje was⁽⁹⁾. Op andere momenten werden mijn kenmerken gebruikt om me iets duidelijk te maken, zoals hier:

“Wij waren allemaal soldaten wij moesten met elkaar samen vechten en onder de tank liggen en of dat Oekraïner of een Jood was... aan het front is er een verschil met na de oorlog dat begrijp je zelf wel als ik met jou moest aan het front zitten dat dan iedereen trekt naar de toekomst en wij zullen overleven”⁽¹⁰⁾.

Tussen Rafał en ik heerste een leeftijdsverschil van bijna 60 jaar, een verschil in geslacht, moedertaal, geboorteland en opleidingsniveau. Precies door te stellen dat deze factoren ons niet zouden verhinderen om samen te vechten, maakte hij me duidelijk dat mensen met verschillende achtergronden

(7) Het betreft de interviews met: Adam Kreutzer (audio AHM_1407, video AHM_V_0060), Tadeusz Antoszewski (audio AHM_1795, video AHM_V_0068), Kazimierz Bednarczyk-Słoński (AHM_V_0056).

(8) Interview met Andrzej op 7 november 2005. De namen van de interviewpartners werden geanonimiseerd.

(9) Interview met Mariusz op 2 december 2005.

(10) Interview met Rafał op 6 december 2005.

deel konden uitmaken van de divisie, maar dat de rekrutering in naoorlogse organisaties van oudgedienden in België anders verliep.

Tijdens ons gesprek reisden interviewpartners in hun herinneringen van hun geboorteplaats naar hun huidige woonplaats, en dat was ook zichtbaar in de talen die ze kozen om zich uit te drukken. Wanneer ze spraken over hun kinderjaren, bijvoorbeeld, deden ze dat vaak in hun Poolse moedertaal. Wanneer ze echter uitlegden hoe ze de Belgische nationaliteit hadden verworven, maakten ze allemaal gebruik van Nederlandse of Franse administratieve termen waarmee ze onvertrouwd bleken in het Pools. Ik probeerde interviewpartners te interviewen in hun taal en maakte daarbij dus gebruik van verschillende officiële talen. Om dat talige aspect ook weer te geven in de transcripties, liet ik me inspireren door *ethnopoetics*. In de transcripties worden gestandaardiseerde taalpatronen verlaten en wordt wat meer vrijheid gegund aan de vloed van woorden van de interviewpartners⁽¹¹⁾. Hoewel de transcripties enkel bedoeld waren als interne werkteksten, heb ik ze toch laten archiveren in het CEGESOMA om op die manier een bredere ontsluiting mogelijk te maken.

Aanvankelijk volgde ik de Grounded Theory methode van Glaser en Strauss⁽¹²⁾, een methode die een niet-lineaire analyse van omvangrijk tekstmateriaal toelaat. Men doorloopt daarbij verschillende stappen waarin met behulp van kwalitatieve software (in dit geval ATLASTi) de gegevens thematisch geordend worden. Deze werkwijze ondersteunde mijn voorbereiding voor teksten over herinneringspraktijken op het Pools militair kerkhof te Lommel en over de omgang met nationaliteitspapieren⁽¹³⁾. Later greep ik terug naar de volledige transcripties en keek hoe thema's doorheen het hele interview opdoken, weer verdwenen, of nooit aan bod kwamen. Deze methode maakte het onder meer mogelijk te schrijven over het leven met en het al dan niet verwoorden van oorlogsletsels⁽¹⁴⁾.

Oudgedienden van de divisie in Polen ontmoetten de teamleden van het Poolse project voor het eerst op een herdenkingsplechtigheid in september 2009 georganiseerd door de Belgische Ambassade te Warschau naar aanleiding van de 65^e verjaardag van de bevrijding. Later werden via een Poolse oud-strijdersvereniging nog bijkomende interviewpartners gezocht. Omdat er nog maar weinig oudgedienden leefden, beschouwden alle oudgedienden die nog fit genoeg waren om hun levensverhaal te vertellen het niet enkel als een eer, maar ook als een soort van publieke dienst om aan ons project mee te werken. De 33 interviews werden met professionele

(11) Johan BLOMMAERT, "Applied Ethnopoetics", in *Narrative Inquiry*, dl. 16, 1, p. 181-190. Met dank aan Jan Bleyen, die me met dit artikel vertrouwd maakte.

(12) Barney G. GLASER & Alselm STRAUSS, *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, Chicago, Aldine Publishing Company, 1967.

(13) Machteld VENKEN, "Constructie en receptie van het collectieve geheugen bij enkele gewezen divisiesoldaten in België. De Koude Oorlog in praktijken", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue belge d'Histoire contemporaine*, dl. 37, 2007, 3-4, p. 387-417; EAD., "Gemengd huwen, nationaliteit en de verschillen voor mannen en vrouwen. Poolse oudgedienden en Ostarbeiterinnen in België tijdens de Koude Oorlog", in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, dl. 5, nr 1, 2008, p. 23-48.

(14) Machteld VENKEN, "Bodily Memory: Introducing Immigrant Organisations and the Family", in *History of the Family. An International Quarterly*, dl. 14, 2009, 2, p. 150-164.

apparatuur opgenomen door verschillende teamleden en verwerkt volgens een standaardmethode uitgewerkt aan de twee Poolse dochterorganisaties. Naast volledige transcripties en uitgebreide gedigitaliseerde collecties aan privéfoto's werden er bijvoorbeeld uitgebreide samenvattingen gemaakt, waarvan de steekwoorden via een digitale database de ontsluiting vergemakkelijken. Een deel van de collectie werd ook online geplaatst⁽¹⁵⁾. De volledige collectie bevindt zich zowel in het archief van het History Meeting House, waar ze gebruikt wordt tijdens workshops met middelbare schoolkinderen, als in het CEGESOMA.

Toen ik alle interviewtranscripties met gewezen divisiesoldaten verzameld tijdens beide projecten bekeek, was ik verrast zoveel consistenties te vinden in hun oorlogsverhalen. Wanneer je in transcripties over de oorlog leest, kan je, afgezien van soms het taalgebruik, meestal helemaal niet opmaken waar de interviewpartner na de oorlog woonde: in België, Groot-Brittannië, Canada of Polen. Henry Greenspan kwam het eerst tot de vaststelling dat interviews met oorlogsoverlevenden afgenomen in de eerste naoorlogse jaren vele gelijkenissen vertonen met wat deze overlevenden jaren later tijdens een interview vertellen⁽¹⁶⁾. In zijn voetspoor wezen andere onderzoekers op de consistentie van getuigenissen door de tijd heen⁽¹⁷⁾. De ruimtedimensie die wij door middel van een vergelijkende studie met oorlogsoverlevenden die in verschillende publieke herinneringskaders wonen aan deze onderzoekspiste toevoegden, leidde tot een soortgelijke conclusie. Deze bevinding is heel belangrijk voor onderzoek naar geheugenconstructies. Vaak besteden onderzoekers veel aandacht aan een kritische analyse van de subjectiviteit van de bron, maar beperken zich daarbij tot een deconstructie van de aspecten "langs de kant van de interviewer", zoals de sociale positie van de interviewer, de interviewstijl, de transcriptiemethode enzovoort. Wat Greenspan en zijn navolgers, alsook dit vergelijkende Poolse project duidelijk maken, is dat onderzoekers ook moeten kijken naar wat ik hier "de kant van de interviewpartner" noem. De interviewpartner beschouwt het interview vaak als een moment waarop hij zijn persoonlijke waarheid mag formuleren, en gunt zich duidelijk die vrijheid, al dan niet bewust. Enkel zo kan verklaard

(15) <http://www.audiohistoria.pl/web/index.php/projekty/show/id/20/p/3> (website bezocht op 1 juli 2014).

(16) Henry GREENSPAN, *The Awakening of Memory: Survivor Testimonies in the First Years After the Holocaust and Today*, Washington DC, United States Holocaust Memorial Museum (Monna and Otto Weinmann Lectures Series), 2000, p. 52.

(17) Christopher R. BROWNING, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison, University of Wisconsin Press, 2003; C.R. BROWNING, *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*, New York, W.W. Norton, 2010; Piotr FILIPKOWSKI, "O relacjach byłych więźniów kacetów w kontekście czasu, miejsca i sytuacji ich powstania (albo o pożytkach z historii mówionej)", in *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, dl. 2, 2012, p. 37-71; Doris LAUB & Johanna BODENSTAB, "Twenty-five Years Later: Revisiting Testimonies of Holocaust Survivors", in A. VON PLATO, e.a., eds., *Hitler's Slaves*, op. cit., p. 364-375; Joanna MICHLIC, "The Aftermath and After: Memories of Child Survivors of the Holocaust", in Sarah HOROWITZ, ed., *Lessons and Legacies X. Back to the Sources: Re-examining Perpetrators, Victims, and Bystanders*, Evanston, Northwestern University Press, 2012, p. 141-189.

worden waarom interviews vaak consistent blijken door de tijd en door de "ruimte" heen, ondanks verschillen "langs de kant van de interviewer".

Als gevolg van dit inzicht besloten we de oorspronkelijke vraagstelling van het Poolse project te verleggen. In plaats van in te zoomen op gelijkenissen en verschillen in de getuigenissen, verkozen we aan de hand van een collectief biografisch portret van de Eerste Poolse Pantserdivisie de Poolse twintigste-eeuwse geschiedenis te verhalen. Wij tonen hoe jonge mensen tot de divisie kwamen, hoe ze soldaten werden en als soldaten actief waren, om vervolgens stil te staan bij de blijvende invloed van die oorlog op hun naoorlogse levens. Eerst schetst ons boek een breed portret van de vier verschillende wegen die naar de divisie leidden. Ten eerste waren er de veteranen van de brigade die na de verdediging van Polen in 1939 het land ontvluchtten, en na de evacuatie van de brigade naar Groot-Brittannië mee aan de wieg stonden van de Eerste Poolse Pantserdivisie. Ten tweede waren er Poolse burgers die gedeporteerd werden naar de Sovjet-Unie, er in strafkampen werkten, en toen de Sovjet-Unie tot het kamp van de geallieerden toetrad, de mogelijkheid kregen om via Zuid-Afrika of het Midden-Oosten naar Engeland te reizen en er zich bij de divisie aan te sluiten. De derde en grootste groep soldaten in de divisie bestond uit Poolse soldaten die vooraf verplicht tewerk gesteld waren in de Duitse Wehrmacht. Ze wisten te deserteren of werden door de geallieerden gevangen genomen, en kregen dan de keuze om ofwel in gevangenschap te blijven, of zich bij Poolse strijdmachten in het Westen, zoals de Eerste Poolse Pantserdivisie, aan te sluiten. De laatste groep bestond uit Polen die door Duitsers naar werk- of concentratiekampen waren getransporteerd, en zodra deze kampen door de geallieerden bevrijd waren aan het einde van de oorlog, zich bij de divisie aansloten. Vervolgens biedt het boek een thematisch overzicht van de verschillende oorlogservaringen waarover divisiesoldaten ons vertelden tijdens hun training in Schotland, de bevrijdingsroute door West-Europa en als bezettingsmacht in Noord-Duitsland. Daarna volgt een overzicht van de naoorlogse levens van leden van de divisie in Polen, Canada, Groot-Brittannië en België⁽¹⁸⁾.

Veranderlijkheid in getuigenissen van oud-strijders

Voor dit artikel wordt teruggegrepen naar de oorspronkelijke vraagstelling van het Poolse onderzoeksproject. Kunnen we ondanks het grote aantal gelijkenissen in de getuigenissen van oudgedienden toch spreken van duidelijke verschillen? In hoeverre herinneren "Belgische" en "Poolse" oudgedienden zich hun oorlog verschillend? En wat leert dat ons over de geheugenconstructie van oud-strijders die zich langs twee kanten van het IJzeren Gordijn vestigden? In de hele collectie blijken enkel de getuigenissen van soldaten die in de Wehrmacht vochten en vervolgens divisiesoldaat werden beduidend van elkaar te verschillen. De interviews met deze soldaten die aan

(18) Jarosław PALKA, Machteld VENKEN & Krzysztof Marcin ZALEWSKI, *Żołnierze I. Dywizji Pancerniej gen. Maczka. Doświadczenie i pamięć*, Gdańsk, Muzeum Drugiej Wojny Światowej, 2013, 375 p.

twee fronten vochten werden afgenomen tijdens een cruciale verschuiving in de publieke herinneringslandschappen waarvan de oudgedienden deel uitmaakten. Dit maakte hen behoedzaam voor wat ze wensten te vertellen en wat verzwegen moest blijven.

Oorlogservaringen werden tot publieke herinneringsnarratieven gesmeed tijdens de Koude Oorlog. Aan beide zijden van het IJzeren Gordijn werden de ervaringen van soldaten die tijdens de Tweede Wereldoorlog aan twee fronten gevochten hadden vereenvoudigd, wat concreet betekende dat het Wehrmacht verleden collectief werd vergeten. In het naoorlogse België ondersteunde een politiek anticommunistisch oorlogsnarratief de integratie van gewezen divisiesoldaten. Zo werd de Eerste Poolse Pantserdivisie gereduceerd tot een groep katholieke Polen die Vlaanderen hadden helpen bevrijden. In de Poolse Volksrepubliek bezong het publieke oorlogsnarratief het Rode Leger en de Poolse soldaten die ermee gesympathiseerd hadden. Hoewel Poolse soldaten die met de geallieerden in het Westen gevochten hadden, en strijders van het Poolse leger die zich verdienstelijk hadden gemaakt tijdens de Warschause Opstand in 1944 talrijker waren, moesten hun ervaringen worden verzwegen. Na de val van het communisme ontdekte men zowel in België als in Polen het Wehrmachtverleden van een groot deel oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie. In België gebeurde dat toen een migrantenvereniging van oudgedienden wenste samen te smelten met een Belgische oud-strijdersvereniging. Alvorens van een samensmelting sprake kon zijn, eiste het Belgische bestuur dat het oorlogsverleden van elke oudgediende werd nagegaan. Al snel bleek dat er voor oudgedienden van de divisie met een Wehrmachtverleden in een fusie geen plaats meer zou zijn. Eens vanonder het communistische juk bevrijd, bleken de lokale gemeenschappen in Polen waar oudgedienden met een Wehrmachtverleden zich gevestigd hadden toleranter en begripvoller voor hun complexe verleden⁽¹⁹⁾.

De verschillen in getuigenissen van oudgedienden met een verleden in de Wehrmacht zullen nu concreet getoond worden aan de hand van een diepteanalyse van twee getuigenissen. Het betreft de levensverhalen van twee geboren vertellers wiens palet aan ervaringen het meeste overlappingen vertoont met andere individuele getuigenissen. Hoewel de twee getuigenissen een eigen individuele logica en samenhang vertonen, vormen ze ook voorbeelden van individuele strategieën om ervaringen opgedaan tijdens en na de Tweede Wereldoorlog in collectieve herinneringskaders te plaatsen. Herinneren is immers geen louter biologische of psychologische, maar ook een sociale aangelegenheid⁽²⁰⁾. Aan de hand van deze twee getuigenissen kunnen bijgevolg collectieve herinneringspatronen die van toepassing zijn op alle interviewde gewezen divisiesoldaten met een verleden in de Wehrmacht blootgelegd worden. Ik plaats achtereenvolgens de getuigenissen van twee

(19) Machteld VENKEN, "Polish Immigrants in Belgium, Incorporation, War Memory and Ethnification", in Olaf KLEIST & Irial GLYNN, eds., *History, Memory and Migrant Incorporation. How Perceptions of the Past Affect the Reception of Immigrants*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012, p. 49-67.

(20) Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago, The University of Chicago Press, 1992 (vertaling Lewis A. Coser), p. 28.

oudgedienden in hun tijds- en ruimtecontext, kijk naar narratieve apotheosen en bespreek enkele naoorlogse herinneringspraktijken.

Rafał in België en Waclaw in Polen: een ontmoeting

De wijze waarop Poolse mannen voor het leger werden gerekruteerd was afhankelijk van de plaats waar zij in 1939 woonden, zelden van hun persoonlijke keuze⁽²¹⁾. Nadat de Poolse Westerse provincies werden ingelijfd bij Duitsland, werd de plaatselijke bevolking gecategoriseerd volgens een volkslijst (*Deutsche Volksliste*), waarbij een hoge classificatie toegang bood tot bijvoorbeeld beter eten, en een lage classificatie kon leiden tot verplichte tewerkstelling. Zowel de ouders van Rafał als van Waclaw ondertekenden de Volksliste, waarna hun zonen opgeroepen werden voor een legerdienst in de Wehrmacht.

Rafał was geboren op 28 augustus 1923 in Mirachowo nabij Kartusz, en ging nog naar school toen hij opgeroepen werd voor de Wehrmacht. Hij wist te deserteren, werd daarna in Groot-Brittannië aan een loyaliteitsonderzoek onderworpen, en vervolgens bij de Eerste Poolse Pantserdivisie ingelijfd. Als tankbestuurder nam hij deel aan de bevrijding van Frankrijk, België en Nederland. Tijdens zijn verblijf in Sint-Niklaas ontmoette hij een jonge Vlaamse vrouw. Toen de oorlog voorbij was, besloot Rafał niet naar huis terug te keren. Hij trouwde in de zomer van 1946 en demobiliseerde een jaar later. Rafał werd voor de eerste keer vader in januari 1947. Later werd hij lid van verschillende oud-strijdersverenigingen. Hij nam regelmatig deel aan herdenkingsplechtigheden georganiseerd te Sint-Niklaas, en op het Pools militair kerkhof te Lommel. Rafał woonde nog steeds in Sint-Niklaas toen ik hem opzocht op 6 december 2005. Hij stief op 1 april 2007 en werd begraven in een familiegraf in Polen⁽²²⁾.

Waclaw was geboren op 30 september 1921 in Kochłowice. Zijn vader stief toen Waclaw twee jaar oud was, maar zijn moeder hertrouwde en toen de oorlog uitbrak in 1939, had Waclaw vier jongere broers en zussen. Hij ging naar school tot zijn 14^e levensjaar, waarna hij als advocatenklerk aan de slag ging. Toen zijn geboorteplaats ingelijfd werd in het Duitse rijk, verstopte Waclaw zich om een verplichte tewerkstelling te vermijden. Niettemin werd hij op 2 juni 1942 ingelijfd in de Wehrmacht en naar het front in Noord-Afrika gezonden. In de omgeving van Tunis deserteerde hij en kwam in handen van het Amerikaanse leger. Hij werd naar Groot-Brittannië overgebracht, onderging een loyaliteitsonderzoek, en voegde zich bij de Eerste Poolse Pantserdivisie. Hij nam deel aan de bevrijding van Frankrijk, België en Nederland. In Nederland werd hij ernstig gewond, waarna hij de rest van de oorlog doorbracht in een ziekenhuis in Groot-Brittannië. Hij overwoog zich in Canada of België te vestigen, maar keerde uiteindelijk in de zomer van 1947 terug naar zijn geboorteplaats in Polen. Hij werd mijnwerker en huwde in

(21) Ryszard KACZMAREK, *Polacy w Wehrmachcie*, Krakau, Wydawnictwo Literackie, 2010.

(22) De getuigenis van Rafał is gearchiveerd in het CEGESOMA.

1950. Sinds 1969 was hij lid van de enige toegelaten communistische Poolse oud-strijdersvereniging, na de val van het communisme sloot hij zich aan bij de Silezische Bond van oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie. Karolina Żłobicka interviewde Waclaw op 17 februari, 13 en 27 augustus 2010⁽²³⁾.

De getuigenissen in hun tijdscontext

Het historische moment waarop de interviews werden afgenomen beïnvloedde het verhaal van Rafał en Waclaw, waarbij bepaalde aspecten in de verf werden gezet, en andere verzwegen. Rafał sprak met me toen het Wehrmachtverleden van vele gewezen divisiesoldaten als een doos van Pandora werd geopend in het verenigingsleven van oudgedienden in België. Omdat oudgedienden met een Wehrmachtverleden vreesden in diskrediet te worden gebracht, wilden ze vaak niet met me over hun Duitse dienstplicht praten. Toen ik aan Rafał vroeg hoe hij van Polen naar België was gekomen, vertelde hij me: “Eerlijk gezegd daar zou ik een heel boek over moeten schrijven maar dat wil ik niet meer nu er zijn dagen dat ik mij alles kan herinneren er zijn ook dagen dat dat niet lukt er zijn verschillende maanden van de oorlog dat ik mij niet meer kan herinneren wat ik gedaan heb tijdens de oorlog was ik bij de tanks en toen is er een kogel vlak naast mij neergekomen (...) eerlijk gezegd ik heb dat opgeschreven voor mijn kinderen en die krijgen dat als ik sterf”.

Toen Rafał later over zijn naoorlogse leven in België sprak, bleek hij een welsprekende verteller, die zorgvuldig verschillende fasen van zijn leven benoemde, ervaringen in detail besprak en nauwgezet mijn vragen beantwoordde. Maar zijn oorlogservaringen mochten enkel gelezen worden door zijn kinderen na zijn dood.

Recent sociologisch onderzoek over het collectief geheugen van de Tweede Wereldoorlog in Polen geeft aan dat de houding ten opzichte van Duitsland veranderde. Scheidingslijnen tussen wie beschouwd werd als vriend en vijand tijdens de Tweede Wereldoorlog bleken niet onwrikbaar door de tijd heen. Nadat Duitsers als eeuwige vijanden waren voorgesteld tijdens het communisme, treden nu meer genuanceerde opinies naar voren⁽²⁴⁾. Niettemin appelleerde de conservatieve rechtse partij *Prawo i Sprawiedliwość* van de Kaczyński-tweelingsbroers nog aan een sociale vrees voor Duitsers in een politieke jacht om kiezers. Het Wehrmachtverleden van de grootvader van de huidige Poolse Eerste Minister, Donald Tusk, werd het thema van een politieke controverse tijdens de presidentsverkiezingen van 2005. Donald Tusk moest het onderspit delven voor de inmiddels overleden Lech Kaczyński nadat kiezers gewaarschuwd waren dat Tusk, en zo luidde de verkiezingslogan, “een grootvader in de Wehrmacht” had gehad. Dat

(23) De getuigenis van Waclaw is gearchiveerd in het History Meeting House en in het CEGESOMA (AHM_2102).

(24) Barbara SZACKA, “Pamięć drugiej wojny światowej”, in Piotr T. KWIATKOWSKI, Lech M. NIJAKOWSKI, Barbara SZACKA, e.a., eds., *Między codziennością a wielką historią*, Warschau, Scholar, 2010, p. 123-124.

verleden verhinderde Donald Tusk er echter niet van twee jaar later verkozen te worden tot Eerste Minister.

Op een bepaald moment vroeg de interviewster aan Waclaw: “En toen u hier terugkeerde naar Polen, hoe verhielden de autoriteiten zich ten opzichte van u? U diende in de Wehrmacht, en met de geallieerden in het Westen?”⁽²⁵⁾.

Het antwoord van Waclaw gaf aan dat de tweedeling die de interviewster schetste, helemaal niet van belang was geweest tijdens de communistische periode:

“Ik ging naar een commissie om mijn invaliditeit te laten vaststellen. Ik sta daar uitgeteeld, in mijn onderbroek. Van hier tot aan het raam daar, zo stond daar een commissie van twee kolonels en een dokter. De eerste vraag was: “Waar heeft u gediend, mijnheer? In het oosten of in het westen?” Ik zei: “In het westen”. Hij keek naar me en zei: “Kleed u alstublieft maar weer aan”. Zo stond ik voor de commissie en zo verliep dat onderzoek. Als men in het oosten was geweest, dan was dat misschien anders geweest”

Het feit dat Waclaw in het westen had gevochten, vormde voldoende reden om niet te onderzoeken of hij door de oorlog invalide was geworden. Ironisch genoeg beschouwden Poolse communistische autoriteiten Duitsland, Groot-Brittannië en Amerika allemaal als even vijandig.

De getuigenissen in hun plaatscontext

Meer dan zestig jaar na de bevrijding woonden de meeste oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie in België nog steeds in de steden en gemeenten die ze zelf hadden bevrijd. Dit kan verklaard worden door het Belgische migratiebeleid, dat voorschreef dat de mannen zich enkel in België konden vestigen indien ze een job hadden. De oudgedienden gebruikten het netwerk van hun (toekomstige) echtgenotes om deze job te vinden⁽²⁶⁾. Rafał bijvoorbeeld begon zijn naoorlogse professionele loopbaan bij het bedrijfje van een kennis van zijn echtgenote. Ook de symbolische ondersteuning van stads- en gemeentebesturen maakte het wonen aangenaam. Rafał ontving het ereburgerschap van Sint-Niklaas in 1946 tijdens de onthulling van een gedenksteen aan het stadhuis⁽²⁷⁾. In de naoorlogse periode, zo vertelde hij me, verwees Rafał vaak naar zijn ereburgerschap wanneer hij mensen ontmoette:

“Ik ben bij de Belgische verenigingen en dat en dat en als ik daar op de vergaderingen kom dan kan ik zeggen onze regiment heeft Sint-Niklaas bevrijd de Eerste Poolse Pantserregiment van de Eerste Poolse Pantserdivisie en de zesde maart 1946 hebben wij hier een vlag gekregen op het stadhuis ik

(25) Alle vertalingen van het Pools naar het Nederlands werden verzorgd door de auteur.

(26) Machteld VENKEN, “Polish Liberators and Ostarbeiterinnen in Belgium During the Cold War: Mixed Marriages and the Differences for Immigrant Men and Women”, in Marlou SCHROVER & Eileen YEO, eds., *Gender and Migration in Global, Historical and Theoretical Perspective*, London, Routledge, 2009, p. 60.

(27) Een lijst en foto's van alle monumenten, gedenkplaten, straatnamen e.d. gewijd aan de divisie kan gevonden worden in: Zbigniew MIECZKOWSKI, *Pomniki Pierwszej Dywizji Pancernej. Monuments of the Polish Armoured Division*, Londen, Veritas Foundation, 1989.

heb die hier nog liggen ik heb alle bewijzen en toen heeft ons regiment het ereburgerschap van Sint-Niklaas gekregen”.

Rafał positioneerde zich ook als een *glokale* migrant. Toen ik Rafał vertelde dat ik onder meer Pools had geleerd tijdens mijn Erasmusverblijf als studente in Krakau, antwoordde hij:

“Eerlijk gezegd tijdens de oorlog heb ik meer rondgereisd dan erna moest de oorlog er niet geweest zijn dan zou ik dat misschien allemaal niet geweten hebben niet gezien wat nu allemaal ne mens tegenkomt”.

Rafał stelde zich voor als een soort van Erasmusstudent *avant la lettre*, die dankzij de oorlog had kunnen reizen en leren.

Toen Waclaw zich na de oorlog in Groot-Brittannië bevond, twijfelde hij lang welke richting hij uit zou gaan:

“In de tussentijd heerste er zo een jeugdfantasie - *Jongens, we keren niet terug naar Polen, we keren terug...* Eén van onze vrienden kwam uit België (een zoon van een vooroorlogs Pools migrant - MV) en zei - *Jongens. Waarom keren jullie terug? Kom met mij mee. Waar ik woon is een schoenmakerij. Daar krijgen jullie zeker werk, als eersten, als bevrijders enzovoort. Of naar Canada. We reden naar de Canadese Ambassade en daar gaven ze ons (papieren - MV) - Ja, graag, maar er is al een rij wachtenden. Eerst getrouwde Canadezen, dan vrijgezellen, en pas op het einde migranten. Naar België kunnen we ook, maar we schreven ook brieven naar huis. Ik schreef naar huis dat ik leefde enzovoort. Mama: “Keer terug naar huis, hier is veel werk, maar breng kleding mee, schoenen, ondergoed, het is moeilijk hier iets te kopen”. En zo eindigde mijn verblijf in het buitenland”.*

Vaak vormden familieleden een doorslaggevende factor in de beslissing van oudgedienden om naar Polen terug te keren. Het Poolse onderzoeksproject bracht echter ook aan het licht dat de veranderde grenzen van Polen na de Tweede Oorlog een rol speelden. Het Poolse grondgebied schoof als het ware op naar het westen. Het verloor gebied in het oosten, maar deed aan terreinwinst in het westen. Waar oudgedienden met een verleden in de Wehrmacht naar Polen terug konden keren, was dat bijgevolg voor vooroorlogse Poolse burgers die de Oosterse provincies bewoond hadden niet langer het geval.

Eenmaal terug in Polen, herinnerde niets in de omgeving van oudgedienden aan hun oorlogservaringen in de Eerste Poolse Pantserdivisie. Ondanks het feit dat Poolse autoriteiten oudgedienden door middel van een mobiliseringcampagne aangespoord hadden terug te keren, maakten ze hen later duidelijk dat er geen plaats geboden kon worden aan hun oorlogsherinneringen. Rafał verwoordde dit vervreemdingsgevoel treffend toen hij over zijn reizen naar Polen sprak:

“De geschiedenis in Polen over ons dat was zo weggestoken dat als ik in Polen was ik stond daar echt versteld van dat de Polen vroegen vanwaar komt die? er is misschien maar 15 procent van de Polen die weten van onze geschiedenis dat was vroeger in Polen allemaal weggestoken in het communisme”.

Terwijl Rafał omschreef dat er onwetendheid heerste over de Eerste Poolse Pantserdivisie en de Poolse soldaten in de Wehrmacht in heel Polen, gaf Waclaw aan dat er op lokaal niveau meer begrip heerste voor zijn complexe oorlogsverleden. In dit verband sprak de Poolse socioloog Lech Nijakowski

over “regionale grootvader in de Wehrmacht omgevingen”⁽²⁸⁾. Om duidelijk te maken aan de interviewster dat men in Silezië begreep waarom zijn leven zo gelopen was, situeerde Waclaw de oorlogservaringen van drie broers uit de familie van zijn schoonbroer:

“Eén in Engeland (in een Poolse divisie onder het bevel van de geallieerden – MV), de tweede in een concentratiekamp, de derde in het Duitse leger. Dat was het lot van mensen hier in Silezië. Bij mij was dat hetzelfde. Ook bij mij thuis (wikten mijn ouders mijn inlijving in de Wehrmacht – MV): gaan, niet gaan, gaan, niet gaan”.

Door het voorbeeld van een schoonfamilie aan te halen, wil Waclaw aantonen dat zijn levensloop als normaal beschouwd wordt en dat er binnen zijn omgeving verdraagzaamheid heerst ten opzichte van oudgedienden met dergelijke complexe oorlogservaringen, een verdraagzaamheid die sinds de val van het communisme ook in de publieke ruimte kan worden geuit.

Narratieve apotheosen

Rafał sprak niet over zijn oorlogservaringen met me, maar we weten dat hij meehielp aan de bevrijding van Sint-Niklaas. Net als de andere oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie die zich in België vestigden, bouwde hij in de naoorlogse periode een oud-strijdersidentiteit uit op de basis van zijn rol als bevrijder. Hoewel de bevrijding van Vlaanderen in september 1944 slechts 16 dagen duurde en divisiesoldaten harder moesten vechten in Frankrijk en aan de Nederlandse Moerdijk, benadrukten oudgedienden in België hun bijdrage aan de Belgische bevrijding in een poging aanvaard te worden in hun omgeving. Voor Rafał was dat het wat hem deed verschillen van andere migranten: “Ik ben ook een vreemdeling maar bij mij is dat een verschil ik moet mij niet schamen”.

Oudgedienden van de divisie die zich na de oorlog in Polen vestigden besteedden aan hun bevrijdingstocht door België beduidend minder aandacht. Ze schilderden de bevrijdingstocht door West-Europa als slechts één episode in hun lange oorlogsjaren. Dat de oudgedienden in Polen hun oorlogservaringen zo breed uit de doeken deden, heeft ook deels te maken met het feit dat de interviews door Polen werden afgenomen. Toen drie teamleden van het Poolse project, Jarosław Pałka, Krzysztof Zalewski en ikzelf tijdens een lunch op de Belgische Ambassade te Warschau een eerste praatje maakten met oudgedienden, stelden we vast andere verhalen voorgeschoteld te krijgen. Wanneer de oudgedienden met Machteld Venken spraken, brachten ze het gespreksonderwerp opvallend snel op hun oorlogservaringen in België, terwijl die in gesprekken met Jarosław Pałka of Krzysztof Zalewski nauwelijks aan bod kwamen. Het was onze bewuste keuze de interviews te laten uitvoeren door Polen om zo inzage te krijgen in een breder spectrum aan oorlogservaringen. Tijdens de lectuur van de transcripties merkten

(28) Lech M. NIJAKOWSKI, “Regionalne zróżnicowanie pamięci o II wojnie światowej”, in P. KWIATKOWSKI, e.a., eds., *Między codziennością, op. cit.*, p. 236.

we dat vele levensverhalen van oudgedienden in Polen culminerend in een beschrijving van recente gevoelens van erkenning. Waclaw deed dat als volgt:

“In Warschau waren we uitgenodigd in de Belgische Ambassade. Op 6 september stak de Eerste Divisie de Frans-Belgische grens over en daarom waren we daar. Het was een leuk, een heel leuk feest naar aanleiding van het 65ste jaarfeest van de bevrijding. Ik sta op de foto met de Belgische Ambassadeur, die goed Pools spreekt. En de Ambassade is mooi gelegen achter aan een binnenhof (...). De (Poolse – MV) Minister voor Oud-strijders was er⁽²⁹⁾. Warschau, vele gasten. Heel aangenaam. We overnachtten in een hotel, in dat grootste hotel en we bezochten Warschau een beetje. 's Avonds kon je Warschau vanuit het raam bekijken. Een fantastisch uitzicht!”

Naoorlogse praktijken

De schaduw van de oorlog hing over het naoorlogse leven van oudgedienden van de Eerste Poolse Pantserdivisie. Het is interessant om te zien hoe Rafał en Waclaw de invloed van de oorlog op hun naoorlogse leven verwoordden. Onze interviewpartners kaderden hun naoorlogse ervaringen in categorieën van vrienden en vijanden zoals die gebruikelijk waren in de samenlevingen waar zij woonden. Laat ons eerst kijken naar hoe Rafał zijn scheiding verwoordde:

“Als de kinderen getrouwd waren toen is dat te weten gekomen en toen zei ze dat we beter zouden scheiden ik ben toen op vakantie geweest naar Polen en ik heb gezegd dat mijn vrouw ondertussen hier alles mocht pakken wat er hier is en toen hebben we nog met elkaar gesproken en elkaar een hand gegeven dat was op een gentlemenmanier niet zo brutaal maar begrijpt ge dat voor mij was dat als iemand liegt en ge moet dat van een andere horen voor mij was dat een beetje... dat was iemand van bij mij op het werk (die dat gezegd heeft – MV) in het begin was dat hier één van de mooiste vrouwen van de stad maar ze heeft vroeger kennis gehad met ne Duits en nadien is ze daar terug omgegaan”.

Na vele jaren huwelijk keerde Rafał's echtgenote terug naar haar jeugdliefde, omschreven door Rafał als een „Duits” soldaat. Nu mag dit de wijze zijn waarop het merendeel van de Belgische bevolking de vijand in de naoorlogse tijd benoemde, uit de mond van een voormalig soldaat uit het Duitse leger klinkt deze categorisering op zijn minst merkwaardig.

Na zijn terugkeer naar Polen had Waclaw het moeilijk werk te vinden. Hij solliciteerde bij een Silezische mijn, maar in het directiecorps bleken Poolse oud-strijders te zitten die samen met het Rode Leger gevochten hadden. Zij wilden Waclaw niet aannemen:

“Ik ging naar de mijn, toen was dat nog het mijnbedrijf Wirek”. „Hebben jullie volk nodig?” „Ja, ja, ja. Komt u maar en vul maar een aanvraag in. En na drie dagen kan u het antwoord komen halen”. Na drie dagen ga ik daar

(29) Jan Luyckx was ambassadeur in Polen van 2006 tot 2010. Uitgenodigd op de plichtigheid was onder meer Stanisław Jerzy Komorowski, in 2009 de Poolse viceminister voor landsverdediging.

terug naartoe, ik had geschreven waar ik geweest was enzovoort. „Het spijt ons, mijnheer, maar die job is al bezet”. Ik ga weer naar buiten en achter mij komt een man die me kende. „Weet u wat? Schrijft u in uw aanvraag niet dat u in Engeland was, in het Poolse leger. Anders krijgt u nergens werk”. En ik zei: „Wat moet ik dan schrijven? Iets wat fout is ?””.

Waclaw verwoordde dat zijn vroeger verblijf in Engeland, en dus in dienst van een Pools divisie onder toezicht van de geallieerden, hem moeilijkheden bezorgde. Dat hij eveneens in de Wehrmacht had gediend, bleek van geen belang. Uiteindelijk vond hij een job in de mijnen dankzij een kennis van zijn stiefvader.

Besluit

De verschuiving in academische interesse van het cultureel naar het communicatief geheugen⁽³⁰⁾ vraagt om publieke herinneringskaders te onderzoeken in samenhang met individuele herinneringen. De militaire geschiedenis van Poolse soldaten die met de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog vochten is de laatste jaren intensief bestudeerd, maar hoe de soldaten hun bijdrage aan de Tweede Wereldoorlog beleefden bleef lang onbekend. Vanuit een interesse naar de veelzijdige impact van de twintigste eeuw op het alledaagse leven van (oud-) soldaten, verzamelde ik de levensverhalen van zo goed als alle nog overlevende oudgedienden van de eerste Poolse Pantserdivisie in België, Polen, Groot-Brittannië en Canada en interpreteerde hun getuigenissen in hun historische context.

De Belgische en Poolse onderzoeksprojecten waarbinnen de getuigenissen verzameld werden verschilden van elkaar in aard, gevolgde methode, doel en beschikbare middelen omdat het culturele en communicatieve geheugen zich anders tot elkaar verhielden in België en in Polen. In België ontvingen oudgedienden de steun van de besturen van steden en gemeenten die ze hadden bevrijd om herdenkingsmonumenten op te richten en in parades mee te marcheren. Op die manier wisten oudgedienden in België zich door de jaren heen een eigen plaats en een eigen stem te verwerven in de publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. In mijn studie naar onder meer de herinneringspraktijken van oudgedienden in België vormden interviews bijgevolg enkel een bijkomende bron. In het communistische Polen daarentegen was aan oudgedienden van de divisie het zwijgen opgelegd, waardoor de band tussen cultureel en communicatief geheugen was doorbroken. Daarom vormden interviews de belangrijkste bronnen in een vergelijkbare studie naar oorlogservaringen en herinneringspraktijken. Gezien de verschillende aard van de herinneringslandschappen waarin oudgedienden in België en Polen woonden, werd er bijgevolg voor gekozen de methode van de mondelinge geschiedenis anders in te zetten.

Waar het Belgische soloproject een louter wetenschappelijk doel beoogde, werd in Polen bovendien bewust gekozen voor een publieksproject. Er

(30) Voor het begrippenkader zie Jan ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, C.H. Beck, 1992.

werden meer middelen vrijgemaakt om met een ervaren team tewerkgesteld in twee gespecialiseerde Poolse erfgoedinstellingen, met degelijk materiaal en uitgewerkte draaiboeken het collectieve geheugen van oudgedienden in Polen te archiveren. Mede daardoor kon ook voor een betere ontsluiting worden gezorgd.

Het is des te verwonderlijker dat ondanks het verschillend opzet van beide onderzoeksprojecten, de narratieven over oorlogservaringen in de getuigenissen van oudgedienden die zich na de oorlog aan verschillende kanten van het IJzeren Gordijn vestigden over het algemeen consistent bleken. Dit is een belangrijk inzicht voor onderzoek naar de geheugenconstructie. Vaak besteden onderzoekers veel aandacht aan een kritische analyse van de subjectiviteit van de bron, maar beperken zich daarbij tot een deconstructie van de aspecten „langs de kant van de interviewer”. De consistentie van getuigenissen die Greenspan en zijn navolgers reeds aantoonde in hun onderzoek door de tijd heen, wordt bevestigd in dit vergelijkende onderzoek „door de ruimte heen”. Ik meen bijgevolg dat onderzoekers ook moeten kijken naar wat ik „de kant van de interviewpartner” noem. Hij beschouwt het interview immers als een moment waarop hij zijn persoonlijke waarheid mag formuleren, en blijkt zich (al dan niet bewust) die vrijheid ook te gunnen.

De interviewcollectie van oudgedienden bevat één groep aan getuigenissen waarbinnen zich niettemin belangrijke verschillen voordoen. Oudgedienden die aan twee fronten vochten, eerst aan Duitse zijde in de Wehrmacht en later aan de zijde van de geallieerden in de Eerste Poolse Pantserdivisie, verwoordden hun oorlogservaringen anders in België dan in Polen. Aan de hand van een diepteanalyse van twee getuigenissen ontrafel ik in dit artikel vier grote verschillen.

De interviews werden afgenomen op het moment waarop voor het eerst in de naoorlogse periode mensen in de omgeving van de oudgedienden vragen stelden naar de betekenis van een voormalig engagement in de Wehrmacht. Waar oudgedienden met een verleden in de Wehrmacht in België in diskrediet gebracht werden, genoten ze meer verdraagzaamheid in Polen. Het is daarom niet verwonderlijk dat Rafał zijn verleden in de Wehrmacht liever onbesproken liet, terwijl Wacław er juist uitgebreid op inging.

De getuigenissen van Rafał en Wacław weerspiegelen ook een andere ruimtecontext. Rafał vestigde zich in een stad die hij zelf mee had helpen bevrijden, Sint-Niklaas. Hoewel niets in de omgeving van Wacław aan de daden van de Eerste Poolse Pantserdivisie doet denken, voelt hij in zijn omgeving begrip voor zijn complexe levensloop omdat de oorlog in Poolse grensregio's vele families verscheurde en hen vaak tot verschillende loyaliteiten dwong.

Rafał en Wacław leidden hun verhaal naar een andere apotheose. Waar Rafał's rol als bevrijder een centrale plaats kreeg in zijn getuigenis omdat het zijn komst als migrant legitimeerde, bezong Wacław zijn gevoel van uiteindelijke erkenning als oud-strijder op een herdenkingsplechtigheid georganiseerd door de Belgische Ambassade te Warschau in 2009.

Het is tenslotte interessant om te zien hoe Rafał en Wacław hun naoorlogse ervaringen kaderden in categorieën van vrienden en vijanden zoals die gebruikelijk waren in de samenlevingen waar zij woonden. Rafał wilde zich duidelijk onderscheiden van een voormalig Duits soldaat ondanks het feit dat

hij zelf een voormalig soldaat uit het Duitse leger was. En Wacław gaf aan dat zijn dienst in een Poolse divisie onder toezicht van de geallieerden, en niet zijn ervaringen in de Wehrmacht, hem moeilijkheden bezorgde.

Na afloop van deze onderzoeksprojecten bleef ik nog met een vraag zitten. Hoe getuigden mensen over hun oorlogservaringen terwijl ze onder een communistisch regime leefden? De interviews met de oudgedienden in Polen werden immers afgenomen na de val van het communisme en bleken, zoals in dit artikel werd aangehaald, de veranderde tijdscontext ook te weerspiegelen. Ik kwam een collectie autobiografische teksten over gedwongen tewerkstelling van kinderen op het spoor die was samengesteld in Polen op het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, en ging na of ook hier Greenspan's consistentie in getuigenissen door de tijd heen opgaat⁽³¹⁾.

SAMENVATTING

Machteld VENKEN, *Herinneren in een (eens) verdeeld Europa. Consistentie en veranderlijkheid in getuigenissen van oud-strijders*

Dit artikel duidt hoe oud-strijders van een Poolse divisie die aan de zijde van de geallieerden vochten voor de bevrijding van West-Europa en zich na de oorlog aan tegenovergestelde kanten van het IJzeren Gordijn vestigden (in België, Polen, Groot-Brittannië of Canada) over hun oorlogservaringen vertelden. De belangrijkste vaststelling is dat hun getuigenissen over het algemeen consistent zijn, wat aantoont dat interviewpartners een zekere koppigheid bezitten ten opzichte van publieke herinneringskaders en verschillen in interviewbenaderingen. Aan de hand van een vergelijkende diepteanalyse worden vervolgens de grootste verschillen blootgelegd die niettemin de getuigenissen kleuren van gewezen soldaten die zowel aan de Duitse als aan de geallieerde zijde vochten, waarna ze zich ofwel in het naoorlogse België of in de Poolse Volksrepubliek vestigden.

Mondelinge geschiedenis – oud-strijders – herinnering – Europese geschiedenis

ABSTRACT

Machteld VENKEN, *Remembering in a (once) divided Europe. Consistency and difference in testimonies of ex-combatants*

This article highlights how ex-combatants of a Polish division, who fought at the side of the Allies for the liberation of Western Europe and, once the war was over, settled at opposite sides of the Iron Curtain (in Belgium, Poland, Great-Britain or Canada), recalled their war experiences. The most important insight is that their testimonies

(31) Machteld VENKEN, "The Child Forced Labour Experience. An Analysis of Ego Documents Over Time", in Maren RÖGER & Machteld VENKEN, eds., *Growing up in the Shadow of the Second World War. European Perspectives*. Special issue of *European Review of History. Revue européenne d'Histoire* (aanvaard voor publicatie, vermoedelijke verschijningsdatum: 2015).

are in general consistent, which shows interviewees possess a certain degree of stubbornness towards public frames of remembrance and differences in interview techniques. By means of a comparative in depth-analysis, I then reveal the biggest differences that nevertheless color the testimonies of former soldiers who fought both at the German and the Allied side, after which they settled either in postwar Belgium or in the Polish People's Republic.

Oral history – veterans – memories – European history

RÉSUMÉ

Machteld VENKEN, *Souvenirs d'une Europe (jadis) divisée. Consistances et différences dans les témoignages des combattants*

L'article montre comment les combattants d'une division polonaise, qui se battaient du côté des Alliés pour la libération de l'Europe de l'Ouest et s'installèrent de part et d'autre du Rideau de fer après la guerre, se souviennent de leurs expériences. La constatation la plus importante est que leurs témoignages sont en général consistants, ce qui révèle que les interpellés font preuve d'un certain « entêtement » par rapport à la vision publique des commémorations et des différentes techniques utilisées lors des interviews. Par une analyse comparative, nous montrons les différences qui apparaissent néanmoins dans les témoignages des anciens soldats, qui se sont battus tant du côté allemand que du côté des Alliés, et qui se sont ensuite installés en Belgique ou dans la République populaire de Pologne.

Histoire orale – anciens combattants – souvenirs – histoire européenne